

El dionisisme

Martí Duran (UOC)
mduranm@uoc.edu

1. Dionís, un déu invasor

Dionís és un dels déus grecs més complexos i aquesta **complexitat** apareix des d'un principi en les seves nombroses apel·lacions. Sòfocles l'anomena *Polyonymos* (de noms múltiples): és, especialment, *Bakchos* (*Bakchios* o *Bakcheus*) i *Iakchos* (el seu avatar eleusini), *Bromios*, *Euios* i també *Sabazios* i *Zagreus*, noms que es relacionen els primers amb l'aspecte orgiàstic del déu, mentre que *Sabazios* i *Zagreus* pertanyen a divinitats l'una tracofrígia i l'altra cretenca, que Dionís es va annexionar. *Bakchos*, que no trobem abans del segle V a. Cr., és sens dubte un terme lidi i la designació és comuna al déu i als seus fidels, els i les **Bacants**. Les seves fervents s'anomenen també mènades, thyiades o lenees.

Tot i ser pràcticament absent de l'epopeia aristocràtica i guerrera, Dionís és un **déu antic**: ja apareix esmentat, probablement, en una tauleta micènica de Pilos, està testimoniada abans del sinecisme de la tetràpolis de Marató, i sabem per Tucídides que les seves festes més antigues existien abans de la colonització jònica de l'Àsia Menor. Les seves sequaces proclamen (encertadament, sembla) en les *Bacants* d'Eurípides que el seu culte es remunta a "tradicions fundades en

la natura i tan antigues com el temps". Els rites orgiàstics tingueren, a tot arreu, una existència immemorial i la religió de Dionís sembla haver-se basat, en la península, en elements autòctons.

Tanmateix, el prestigi de Dionís **s'imposà posteriorment**, cosa que explica sens dubte que Heròdot el comptés entre els déus més recents. Es produí en aquest déu una mena de renaixement o de resorgiment que se situa cap als segles IX-VIII a. Cr., moment en què, propagat sobretot per les dones, el culte de Dionís s'estengué a Grècia, en un potent renovellament, provocat i alimentat per influències exteriors. Hi hagué aleshores una conjunció de diversos corrents, el més important dels quals venia, a través de les illes, de Frígia i de Lídia. La Fòcida i Beòcia foren particularment accessibles a aquesta contaminació religiosa. Des d'aquesta època, tot i ser el menys "polític" i el menys "familiar" dels déus, Dionís imposà les seves *orgia*, és a dir, els seus rites, a la totalitat del món grec. L'extensió de la seva influència no pararia de créixer, des de la fi de l'època clàssica, com es veu especialment en les *Bacants* d'Eurípides o, més encara, després que l'epopeia d'Alexandre augmentés, tant a Grècia com en l'Orient hel·lenitzat, la set de misticisme. Fins i tot l'austera Roma republicana havia de ser conquerida per ell, com testimonia **l'escàndol de les Bacanals** del 186 a. Cr., on el senat conservador hagué de recórrer a atroces persecucions per desfer-se d'un déu massa invasor.

2. Dionís i Sèmele, Dionís i Ariadna

Dionís és el fill de Zeus i de Sèmele, amb el qual cal relacionar el nom de *Zemelo*, la deessa-mare frígia. Arrancat per Zeus del cos maternal consumit pel tro, el déu, quan encara havia de néixer, acaba la seva maduració a la cuixa del seu pare. Es pot reconèixer aquí un **mite naturista elemental**: la Terra-Mare, fecundada pel llamp del déu del cel, dona naixement a un déu l'essència del qual es confon amb la vida sortida de les entranyes de la terra. Però d'aquesta forma antiga no en queda gran cosa en els mites més recents: Sèmele ja no és una deessa, sinó una mortal, filla de Cadmos. Estimada per Zeus, s'hi unirà clandestinament i en concebrà Dionís. Influida per la gelosia d'Hera i les burles de les seves germanes, que dubten de la veritat del que diu, rep la visita del seu amant en tot l'esclat de la seva majestat i cau fulminada pel tro. La contalla del doble naixement permet, d'una part, mantenir el cop de raig, que simbolitzava en un principi els abraços del Cel i de la Terra i, de l'altra, de ressaltar **la situació excepcional del nou déu** en la descendència de Zeus. Quant a Sèmele, el seu fill havia d'anar a buscar-la un dia als Inferns i facilitar-li així el camí de l'Olimp, el camí de la immortalitat.

Després de la mare Sèmele, l'esposa **Ariadna**. La *Ilíada* parla d'ella incidentalment com d'una princesa mortal per a qui Dèdal construï, a Cnossos, un lloc per dansar. Segons la *Teogonia*, Zeus l'eximí per sempre de la vellesa i de la mort. Aquest do de la immortalitat, que pren en Hesíode el caràcter d'una recompensa per a la dona d'un fill estimat, no ens ha de sorprendre, ja que Ariadna era, originàriament, una deessa egea de la vegetació, especialment dels

arbres. Però els *daimones* o divinitats de la vegetació estan sempre sotmesos, igual que la pròpia vegetació, a eclipsis estacionals i així s'explica que s'hagués introduït en la llegenda d'Ariadna el tema d'una mort passatgera, seguida d'una resurrecció; a Argos es mostrava la tomba d'Ariadna, en el temple de Dionís cretenc, igual que es mostrava a Delfos la del seu amant diví. Succeí també que, per interpretar racionalment aquest doble aspecte de mort i de supervivença, es desdoblà la persona i s'imaginaren, a Naxos, **dues Ariadnes diferents**, una, la més jove, que morí a l'illa, després del seu abandonament per Teseu, i que se celebrava en el dol, i l'altra, la seva germana gran, que es casà amb Dionís i que era objecte de commemoracions joioses. L'heroi i el déu estigueren implicats en la seva història, com es veu en una interpolació àtica de l'*Odíssea*. S'hi diu que Teseu, que portava Ariadna de Creta cap a Atenes, "no conegué el seu amor", ja que abans Àrtemis la matà amb les seves fletxes a Dia, en base al testimoniatge en contra d'ella de Dionís. Les acusacions de Dionís a l'*Odíssea* semblen implicar, segons els escolis, una certa gelosia amorosa. Però les versions antigues difereixen quant a l'ordre de les dues aventures d'Ariadna: tan aviat Dionís precedeix Teseu com Teseu precedeix Dionís. És evident que el mite primitiu presentava la unió de dues divinitats de la mateixa natura, Dionís i Ariadna i que, en conseqüència, l'episodi de Teseu és afegit i posterior. La cronologia fou modificada, en una inversió favorable a Ariadna, no ja infidel sinó abandonada, i també a Dionís, no ja vençut sinó consolador. Segons un altre escoli de l'*Odíssea*, Teseu, per ordre d'Atena, abandonà Ariadna dormida a la ribera de Naxos; Afrodita prometé a Ariadna l'amor d'un déu i Dionís aparegué ben aviat, per complir aquesta promesa. La llegenda fou estesa pels alexandrins i pels poetes

llatins (especialment, Catul) sota aquesta forma nova, que era la parella divina primitiva. En una data recent, Ariadna, “consolada i beatificada per l’amor d’un déu”, participa del do d’immortalitat, però aquesta vegada en el món sideral. La seva bella figura domina tot el dionisisme tardà i ningú que hagi visitat Pompeia no pot oblidar la gran escena d’iniciació de la “Vil.la dels misteris”, dominada per la parella d’Ariadna enllaçant Dionís el qual, deixant lliscar el seu tirs, es lliura a l’èxtasi als braços de la seva estimada.

Aquests dos cicles d’Ariadna i de Sèmele són diferents, però paral.lels. Les dues heroïnes són “figures de la salvació pel do i l’amor de Dionís”. Recompensades igualment amb la immortalitat, representen l’element femení que ocupava un gran lloc en el mite del déu, al contrari del d’Apol.lo, on l’element femení només juga un paper episòdic.

3. Les lluites i les victòries de Dionís

Romanent separat de la societat divina, Dionís **rarament es barreja amb la gesta dels Olímpics**, excepte la seva participació en la **Gigantomàquia** i el seu paper d’intermediari prop d’Hefest per obtenir-ne l’alliberament d’Hera. L’essencial de la seva llegenda consisteix en les seves proves, les seves lluites i les seves victòries. Essent encara infant, persegueix, juntament amb les seves nodrisses, el traci Licurg, com testimonia un text, sens dubte bastant tardà, de la *Ilíada*.

Així es marca, per primera vegada, el lligam de Dionís amb el mar, que traspua en alguns detalls de la seva llegenda, per exemple quan, amb Sèmele, és llençat al mar per Cadmos en un cofre que el corrent portarà a Prasis, a la costa lacònia. Hom veu també, en aquest episodi, el tret de la persecució que retrobarem a les Agriònies beòcies, on les dones buscaven apoderar-se de Dionís el qual, escapant-se'n, es refugiava entre les Muses. Es tracta aquí, sens dubte, d'un Dionís infant i potser hi tenim, com en l'acull maternal de la Nereida Tetis o de les Nimfes del Niseion un vestigi del tema prehel·lènic del déu infant privat de la seva mare i sotmès a diverses proves.

Més endavant, Dionís és capturat per **pirates tirrens**, dels quals aconsegueix escapar-se mitjançant una sèrie de prodigis, que els fa precipitar al mar, on es metamorfitzen en dofins. També fa apenedir les filles d'Eleuter, les de Pretos i de Minias, que se'n burlen o refusen el seu culte. Totes elles són embogides. Penteu, finalment, el monarca de Tebes que ha gosat de plantar-li cara, és castigat amb una mort cruel, destrossat per la seva pròpia mare.

4. El déu de la vegetació

Fill de Sèmele, que és l'avatar de *Zemelo* (la deessa Terra frígia), amant d'Erígone, "nascut a la primavera", espòs diví, després consolador d'Ariadna, antiga divinitat minoica de la vegetació, sovint associat a les Nimfes, Dionís, el culte del qual presenta moltes afinitats amb els de la Gran Mare asiàtica i de Rea-Cibeles, fou, abans d'especialitzar-se com a dispensador de la vinya i del seu fruit,

un déu de tota la vegetació arborescent i del principi humit indispensable per la seva renovació perpètua. Està íntimament lligat a les plantes vivaces i, sobretot, a l'heura. Li agraden també totes les espècies sarmentoses, d'on el seu sobrenom de *Skyllitas*, i el pi, la pinya del qual és l'atribut normal dels personatges del seu seguici i corona el tirs, branca de fullatge que branden les Bacants –sens dubte cal pensar aquí en l'Àsia Menor, on el pi juga un gran paper en diversos cultes. És, de manera general, el Senyor de l'arbre (*Dendrites*) i Píndar l'invoca per a la prosperitat dels jardins. És igualment el déu de les flors i les seves festes principals, en tot el món jònic, les Antestèries, són festes de flors, al mes floral (Antesterió). Un cor d'Eurípides exalta, en uns versos magnífics, aquest caràcter d'una divinitat amb un potencial de vida, d'exaltació i de renovellament emanats de les essències del món vegetal: "O Tebes, nodridora de Sèmele, corona't d'heura; floreix, floreix de verda sarsaparrella de belles fruites, i llença't als transports de *Bakchos* amb branques d'alzina i d'avet".

Amb el temps, es va produir una especialització i Dionís fou honorat, sobretot, com a déu de la vinya i del vi. La cultura de la vinya era, a Grècia, de data relativament recent, i no tenia tradicions, mites o ritus tan antics com el blat, posat sota el patronatge d'una deessa primordial com Dèmeter. La societat primitiva no coneixia cap déu del vi, perquè el vi jugava un paper molt secundari quan s'elaboraren els grans mites agraris. Dionís ocupà aquest lloc i aquest geni de la vegetació en general s'especialitzà més particularment en la protecció de la vinya, dels vinyetaires i dels bevedors de vi.

D'altra banda el vi, sang de la vinya, en el qual es pensava que el foc s'unia al principi humit i que exercia sobre l'ànima efectes exaltadors i terrorífics alhora, es prestava bé a simbolitzar l'element diví que els antics creien veure en l'ufanor de la vida vegetal. El terme *ganos*, que no té equivalent en català, estableix una associació entre la idea d'esclat i la d'humitat vivificadora: la pluja, les aigües corrents, els prats, les flors, la mel, la llet, tenen *ganos* i el vi és el *ganos* de la vinya, el *ganos* de Dionís. És per això que el fill de Sèmele desvetlla l'alegria i comunica dinamisme: un dels seus epítets més corrents és el de *polygethes* (el que dona molta alegria); és "el déu que barreja amb la flauta l'esclat de vi, que dissipa les penes, quan apareix als festins el *ganos* dels carrols i quan als banquets hom es cobreix d'heura i la cràtera us envolta amb el vapor del son".

5. El déu de la fecunditat

Geni de la sàvia i dels brots joves, Dionís és també el principi i el senyor de la fecunditat animal i humana. Se l'anomena *Phallen* o *Phallenos* i la possessió del *phallos* ocupa un lloc important en moltes de les seves festes. Els Sàtirs i els Silens, els seus companys favorits, són *daimones* de la natura, sovint lúbrics i amb un aspecte parcialment teriomòrfic. Dionís sembla haver estat en principi en relació amb els animals, i les espècies prolífiques del béc i del toro intervenen freqüentment en la seva llegenda i en el seu culte; béc i toro eren les seves víctimes escollides per als sacrificis i antigament, en la pràctica del *diasparagmós*, l'esquarterament s'acabava en una comunió sangonent. Hi ha també una relació certa, tot i que misteriosa, entre la tragèdia (*tragodia*, cant del béc) i el béc, d'on

prengué el nom. D'altra banda, existia a l'Àtica un Dionís *Melanegis* (amb la toisó de cabra negra) i Dionís infant havia estat portat a les Ninfes de Nisa, per esquivar la gelosia d'Hera, sota la forma d'un cabrit. De vegades, és invocat amb el nom de *bugenes* (nascut d'un toro); l'*lakchos* d'Eleusis és dit *bukeros* (de banyes de bou) i el Dionís de les *Bacants* rep el nom de *taurokeros* (de banyes de toro). Quan Penteu vol encadenar-lo, s'abraona contra un toro de l'estable; més endavant li sembla veure unes banyes sobre el cap del guia que el porta a la seva perdició, i el cor apel·la el déu de la venjança sota aquest aspecte salvatge: "Apareix, toro, dragó de múltiples testes, mostra't, lleó flamejant!".

6. Dionís i Apol·lo, Dionís i Demèter

Aquest "entusiasme" contrastava amb l'orientació dominant de l'esperit grec, essencialment apol·lini, però cal evitar marcar línies massa clares, ja que entre Dionís i Apol·lo existien nombroses analogies. Apart del fet que Dionís és, de vegades, endeví, i de vegades *musagetes*, Apol·lo féu lloc a l'entusiasme, també en la seva màntica i, en un sentit i grau diferents, tots dos són dispensadors de *katharsis* (purificació). Les respostes de Delfos afavoriren, en molts casos, la difusió del culte dionisiac i precisament Apol·lo, disciplinant i acollint Dionís, contribuí en gran mesura a fer-lo entrar en el marc de la religió oficial. A Delfos, apareix clarament el pacte d'aliança entre les dues divinitats. La seva entesa hi prengué la forma d'una successió litúrgica: durant els tres mesos d'hivern, quan Apol·lo es retirava al país dels hiperboris, Dionís ocupava el seu lloc i el ditirambe regnava llavors en el santuari en lloc del pean. Delfos també havia atribuït el nom

de Sèmele a una heroïna local (dita simplement l'“Heroïna”) que se celebrava cada vuit anys i hi havia, amb aquest motiu, revelacions esotèriques relatives al retorn de Sèmele a la llum, cosa que implicava, tal vegada, una evocació de Dionís com a alliberador dels Inferns. L'acolliment de Delfos també estava confirmat, almenys des del segle IV a. Cr., per la creença que l'*adyton* del temple acollia la tomba del déu.

Des d'una època que sembla molt antiga, un altre gran santuari, Eleusis, havia fet a Dionís un lloc que esdevingué molt important. Els poetes celebraren Eleusis com a sojorn seu predilecte, i Filodam, després d'esmentar la seva epifania al Parnàs, canta també la seva arribada “a les valls perfumades d'Eleusis”. Les relacions entre Dionís i Eleusis semblen bastant complexes. D'una banda, Dionís es confongué amb *lakchos*, l'heroi místic que personificava el ritm de la processó dels *mystai*, confusió afavorida per la similitud entre *lakchos* i *Bakchos*. En les *Granotes*, Aristòfanes, evocant la felicitat dels iniciats, mostra les seves danses als prats florits dels Inferns, sota la direcció d'*lakchos*, que fóra un Dionís infernal. D'altra banda, també s'establí una equivalència entre Dionís, la llegenda del qual comporta el tema de la ingenuïtat de “l'infant diví” i “l'infant diví” per excel·lència d'Eleusis, Plutos, penyora de la fertilitat del sol. Aquestes indicacions no són, certament, primitives, però les trobem des del segle IV a. Cr., època on, a les pintres de vas, per exemple, esdevé particularment freqüent l'associació de Dionís amb les divinitats eleusínies.

La unió de Dionís amb Demèter apareix també en els vells misteris de Lerna. Píndar anomena Dionís el “paretre de Demèter” i Cal·límac assenyala encara la seva solidaritat estreta. Hi havia, efectivament, un parentesc profund entre el fill de *Zemelo-Semele* i Dèmeter la qual, s’anomeni com s’anomeni, diu Eurípides, no és altra que *Ge*, la dispensadora del blat, igual que Dionís ho era de la vinya.

7. Dionís ctoni

Però qualsevol producció ctònica té la seva font última en les profunditats infernals, fins al punt que Dionís fou assimilat de vegades amb Hades. Representat bastant sovint en els monuments de l'època clàssica, el Dionís ctònic presideix la festa dels morts de les Antestèries i, sense superar mai Hermes com a conductor d'ànimes, per a la salvació de la seva mare baixà als Inferns per les aigües insondables del llac alcioni, prop de Lerna, al voltant del qual els seus fidels li demanaven que reaparegués, precipitant un anyell per apaivagar el *Pylochos*, el guardià de les portes infernals. En aquesta ocasió memorable recorregué doncs el camí místic, cosa que explica que esdevingués un déu de la *katabasis* (baixada als Inferns) en la paròdia de les *Granotes*.

Ens podem preguntar si, com tots els déus de la vegetació, Dionís no havia conegut, almenys per un temps, la mort. Apart d'alguns detalls obscurs de la llegenda argiva, recollits, a l'època hel·lenística, pel poeta Dinarc i relatius a l'assassinat del déu, arran de la lluita de Perseu contra les Mènades, i la seva

precipitació al llac de Lerna, la tomba de Delfos sembla implicar la creença en una “passió”, fos quina en fos la modalitat. Plutarc afegeix al seu esment de la tomba que els sants del temple, els *Hosioi*, feien una ofrena secreta, quan les Tyiades anaven a despertar el *Liknites* –és a dir, versemblantment, el déu infant en el seu bressol de vímet (*liknon*)– i aquest despertar periòdic, que tenia lloc al mes de Dedophorios (novembre) –quan, apropant-se el solstici d’hivern, el sol es prepara ja per reprendre la seva acció creadora i es tracta d’estimular la resurrecció de la natura– podria molt ben ser un símbol de la resurrecció. És probable que ens trobem aquí, en el *Liknites*, amb el tema, particularment important en la religió egea, del *kuros* diví la “passió” del qual es veu seguida per una reaparició gloriosa.

És molt més dubtós que retrobem aquest mateix motiu en el mite cretenc del “primer Dionís”, l’infant Zagreus, fill d’Hades o de Zeus i de Persèfone. Mentre jugava, fou sorprès pels Titans, que li havien parat una trampa atraient-lo mitjançant diversos objectes com ara un sonall o un mirallet. El seu cos fou desmembrat i, després de reunir-ne els trocets, posat a coure en una caldera. El mite admet una doble conclusió: els Titans foren fulminats per Zeus, mentre que Dionís, el cor del qual havia estat preservat, era cridat novament a la vida per obra de les divinitats femenines (Atena, Rea, Demeter). Aquí no apareixen ni el caràcter agrari ni estacionari, tan clars en els mites d’altres déus que sofreixen una “passió”, com ara Adonis o Attis. No hi ha cap idea d’una desaparició o reaparició periòdiques. La dada central és, contràriament, la cocció, generalment en un calder, de l’infant trocejat, dada que retrobem en moltes llegendes hel·lèniques que tenen, totes, un tema comú: la cocció en una caldera és una operació màgica

destinada a conferir a aquell que l'experimenta virtuts diverses, entre les quals, és clar, la immortalitat. Amb tot això, som davant d'un mite amb un caràcter clarament iniciàtic, explicatiu i interpretatiu dels perills que amenacen els infants o els adolescents i, per tant, solidari amb pràctiques molt arcaiques, certament anteriors a Dionís i que a continuació foren incorporades al seu cicle.

8. Les festes dionisíiques

Amb Dionís s'associen cinc tipus de festes:

- (i) Les **Antestèries**, en l'àmbic jònic; i
- (ii) Les **Lenees** (*Lenaia*), d'àmbit igualment jònic, es desenvolupaven durant tres o quatre dies de Gamelió, equivalent del Lenaion jònic (gener-febrer). En aquest mes hivernal se celebrava no el premsat del vi, com s'ha cregut de vegades, sinó el Dionís *Lenaios* o *Leneus* que tenia un santuari dit Lenaion. Hi havia una processó, *pompé*, que organitzaven en comú l'arcont-rei i els quatre *epimeletes*. Els *epistates* d'Eleusis i el *daduc* intervenien també en alguns detalls rituals on, al costat de Dionís, la tríada eleusínia no era oblidada, en l'esperança del renovellament i de les futures recol·leccions. Les festes devien de tenir un caràcter essencialment orgiàstic, ja que eren les festes de les *Lenai*, terme jònic corresponent a "Bacants" o "Mènades", igual que *lenaizein* és l'equivalent jònic de

bakcheuein o *mainesthai*. En època d'Aristòfanes, les Lenees donaven lloc a corègies i és molt probable que estiguessin acompanyades des de molt antic per representacions dramàtiques;

- (iii) Les **Agriònies**, que són dòricoeòliques, en les quals les dones se subverteixen, enfollides (*enthusiasmos*) i fins i tot practiquen el canibalisme;
- (iv) Les **Dionísies del camp** (*Dionysia ta kat' agrous*), celebrades al Posideó (desembre-gener) en cada dem, comportaven, a més de divertiments per al poble, com l'*askoliasmós* i seguicis sorollosos de personatges disfressats (*komoí*), que foren una font capital de l'antiga comèdia, una gran fal·lofòria en què es va inspirar Aristòfanes en els *Acarnanesos*. Hi havia també representacions dramàtiques en el dem, particularment afortunat, del Pireu;
- (v) Les **Grans Dionísies**, introduïdes a Atenes al segle VI a. Cr. Aquestes festes es consideren la solemnitat més important d'Atenes després de les Grans Panatenees, i duraven sis dies, del deu al quinze d'Elafebolió (març-abril). Les cerimònies s'obrien amb un seguici fastuós, on es passejava l'antiga imatge de fusta de Dionís vinguda d'Eleuteres. Al capdavant anaven l'arcont epònim i el cos d'efebes en armes (aproximadament, un milió) escortant l'estàtua. A continuació venien les joves canèfores, carregades de primícies feréstegues. Els coregues i els coreutes de les representacions dramàtiques també tenien un lloc en aquesta processó, un dels elements més espectaculars de la qual era la desfilada dels toros oferts per l'estat, de

les cleruquies, els aliats i els particulars rics. Després de l'hecatombe i de joiosos banquets que duraven fins a la nit, els efebs, a la llum de les torxes, transportaven l'estàtua al teatre, al *temenos* de l'*Eleuthereus*, i l'instal.laven al centre de l'orquestra. Els dies onze i dotze tenien lloc els concursos d'homes i de nens que cantaven el ditirambe i, després de la posta de sol del dotze, tenia lloc el gran *komos* amb la fal.lofòria en honor del déu, que rebia el sobrenom, com hem vist abans, de *Phallen* i *Phallenios*. Els dies següents (tretze, catorze i quinze) eren consagrats als concursos de tragèdies i comèdies, on el lloc d'honor era reservat al sacerdot de Dionís (se'n pot veure encara el setial sacerdotal en allò que subsisteix del teatre de pedra construït cap el 330 a. Cr., sota l'administració de l'orador Licurg).

9. Els *thiasoi* dionisiacs

El culte de Dionís presenta com a vehicle fonamental els *thiasoi*, és a dir, agrupaments de fidels, diferents segons el sexe, independents de qualsevol quadre cívic i familiar. Pel que fa al sentiment religiós, mentre que, per als grecs, hi ha una regla essencial de pietat i saviesa, que consisteix a respectar la barrera entre el món diví i el món humà (*hen andron, hen theon genos*: "hi ha la raça dels homes, hi ha la raça dels déus"), tot seguidor de Dionís aspira a sortir de la seva persona mitjançant l'èxtasi (*ekstasis*) i, en els arrebatats d'entusiasme (*enthousiasmos*), a unir-se íntimament amb el déu, pel qual està momentàniament posseït (*entheos*) per esdevenir temporalment un *bakchos*. Això és el que pretenien, sobretot en el decurs de les *pannychiai* (*semnotat' echei skotos*:

“l’obscuritat té una majestat”), els ritus apassionats de les *orgia* (orgies) on s’exaltava, en el deliri humà, la vida profunda de la natura, les danses violents, amb l’acompanyament del *tympanon* i flautes que “convidaven a la follia”, les curses desordenades a través de la muntanya (*oreibasía*), entre animals que bramulaven i torxes, per no esmentar la visió i l’olor de la sang dels animals que són esquarterats per provar les “delícies de la carn crua”, *omophagos charis*, tot això fins a la no sentir cap sensació que vingués del món exterior, per escapar del món real i alienar-se totalment d’un mateix.

Aquestes pràctiques estan ben testimoniades en diversos llocs. Coneixem, per exemple, les famoses trieterides del Parnàs, on les Tiades de l’Àtica s’afegien a les de Delfos per celebrar Dionís. Els vasos àtics representen també sovint el trànsit bàquic, i un testimoni n’és una copa del Louvre, on una Mènade descabellada salta, brandant amb una mà el tirs i balancejant amb l’altra una pantera que agafa per una pota. S’ha pogut deduir del seu gran nombre que el culte extàtic de Dionís i les pràctiques femenines que se’n desprenen estigueren de moda a l’Atenes del segle Vè a. Cr., quan l’expansió marítima de la democràcia assegurà el contacte amb el món jònic. Però són essencialment les *Bacants* d’Eurípides l’obra que ens ha deixat les descripcions més precises de les gestes de les Mènades. Pensem sobretot en el relat commovedor del jove pastor, que les sorprèn en aixecar-se el dia, al moment en què, lluny de llurs cases i de llurs feines per la força triomfant del déu, se’n van a celebrar els misteris en els matolls del Citeró, amb la inspiració d’una èxtasi furiosa. Encara és més dramàtic el relat que ens presenta, al final de la peça, el càstig de Penteu, culpable d’haver-se

resistit a Dionís fins a la fi: les Mènades el veuen mentre les espia dalt de la branca més alta d'un avet; la gernació de dones, després d'haver intentat, vanament, fer-lo caure amb una pluja de pedres, es llencen contra l'arbre per provocar la seva caiguda i, caigut, s'acarnissen sobre el cadàver amb una fúria excepcional, brandant la seva pròpia mare el seu cap, que pren pel cap d'un lleó. "Dionís ha vençut. La supèrbia de la raó humana ha estat anorreada per la irristible escomesa d'aquesta bogeria que és com l'arma màgica del déu".

Aquestes estranyes pràctiques formen part d'un fenomen molt més general, que es troba en pràcticament tot el món mediterrani antic, a Tràcia, a l'Àsia Menor, a Síria i fins i tot a la Palestina hebrea, i al qual es pot donar el nom de **cultes orgiàstics o menadisme**. En molts dels seus trets, el deliri de les bacants, amb els moviments convulsos i espasmòdics, la flexió del cos cap enrera, el transtorn i agitació del clatell, recorda afectacions neuropàtiques, ben descrites actualment, que comporten el sentiment de despersonalització, de l'invasió del jo per una persona aliena, allò que és pròpiament l'"entusiasme" dels antics, és a dir, la possessió. En el pla col·lectiu, aquests fenòmens existeixen encara en tota una part d'Àfrica (Magreb, Egipte, Aràbia, Abissínia, Sudan): coneguts, segons les regions, amb el nom de *zar* o de *bori*, s'han imposat a religions diverses i antagonistes, fetixisme, islamisme, cristianisme. D'altra banda, la civilització de la Grècia antiga no els ignorà, fins i tot sense connexió amb el culte de Dionís: n'hi ha prou amb citar la follia d'Hèracles, obra d'Hera, la follia d'Àjax, obra d'Atena, la possessió dels Coribants, que és una *mania* quasi voluntària i curativa, o amb evocar la màscara terrorífica de la Gorgona, amb els seus ulls exorbitants, els

seus trets monstruosos, el rictus de la seva boca, amb la llengua enfora, que respon perfectament al tipus del posseït demoníac.

10. Aspectes innovadors del Dionisisme

La popularitat i la força conqueridora de Dionís vénen del fet que responia a aspiracions religioses (i, fins i tot, tal vegada socials) a les quals res, excepte ell mateix, no aportaven satisfacció. Alguns dels seus epítets tenen clarament un valor simbòlic: Dionís era *Isodaites* (que fa les parts iguals), *Eleuthereus*, *Lyaïos* o *Lysios*, tots ells termes que suggereixen la idea de deslliurament, d'evasió del medi ordinari, com de la personalitat quotidiana, i d'una religió acollidora a tothom, i si Cal·límac anomena "jorn beneït per als esclaus" (*doulois hemar leukón*) el dia de la *Pithoigia*, és perquè fins i tot els esclaus participaven en la festa, com a les Choes que se celebraven al dia següent. Penteu s'indigna, en les *Bacants*, per haver de patir, per culpa de Dionís, la desmesura de les dones que, emancipant-se de les lleis del seu sexe, abandonen la seva llar per vagabundejar lliurement en les solituds de la muntanya i, en efecte, les dones lloen la sort de saltar en honor de Dionís, lluny de les teles i les llançadores, abastant el coll vers l'aire fresc i jugant entre dels delícies del prat verdejant.

Afegim que, des del punt de vista del pensament religiós i especulatiu, el moviment dionisiac fou una font capital de l'espiritualitat grega, per la **noció d'ànima** que contribuï a delimitar i expandir. Mentre que la tradició homèrica

només oferia, en general, de la *psyché* (ànima) o de l'*eidolon* (imatge), després de la mort, una imatge inconsistent i sense força, que només tenia una existència menor i incerta, és en gran part gràcies el dionisisme que sorgí la idea d'una ànima emparentada amb el diví i més real que el cos: alliberant-se'n per l'èxtasi, l'ànima s'afirmava com un ésser a part, lliurat per un temps a la possessió d'un déu. No sembla tampoc exclòs que, donada la relació del déu amb Tràcia, tan propícia, sembla, a aquesta creença, i el lligam d'*lakchos* amb Eleusis, la religió dionisiaca hagués ajudat a expandir, sobretot en època hel·lenística, allí on fou important, el concepte d'immortalitat.

En aquest sentit, hi ha una sèrie de làmines d'or que s'han trobat al sud d'Itàlia, a Tessàlia i a Creta, amb textos en hexàmetres, que donen instruccions precises al mort sobre el camí que haurà de seguir en l'altre món. D'aquests textos, el més conegut és el d'Hipòlion, que es pot datar amb exactitud del 400 a. Cr. pel context arqueològic en què ha aparegut. Fa així:

A la casa d'Hades hi ha una font a la dreta i, al seu costat, hi ha un xiprer blanc. Aquí les ànimes, baixant-hi, es refreden. No t'acostessis pas a aquesta font! Més endavant, trobaràs aigua fresca que baixa de l'Estany del Record. Hi ha uns guardes al seu davant que et preguntaran, amb llur mentalitat sensible, per què camines per les foscos del corruptible Hades. Respon-los: "Sóc fill de la terra i del cel estelat, però estic assedegat i m'estic morint; per tant, doneu-me ràpidament aigua de la que baixa de l'Estany del Record". I aleshores, els servents del Rei Ctònic tindran pietat de tu i et daran de beure de l'Estany del Record. I, certament,

aniràs per un camí llarg i sagrat que només trepitgen gloriosament d'altres iniciats i seguidors de Dionís.

En aquest text es presenta una escena enigmàtica del món subterrani, que és coneguda a través de la iniciació. Té paral·lels en el *Llibre dels Morts* egipci. Hi ha una gran valoració del record i la memòria –com passa en el pitagorisme.

Les prescripcions bàquiques que tenen a veure amb l'enterrament i el culte als morts foren establertes, míticament, per Orfeu. D'altra banda, una tomba de Cumes diu que està reservada als *bebakkheumenoí*, és a dir, als qui s'han iniciat en els misteris bàquics, i això en correspondència amb la **sort especial que els correspondrà a l'altre món**. En aquestes tauletes veiem com es manté l'equiparació entre els dos sexes, i trobem formes masculines i femenines referint-se als iniciats.

Els qui s'iniciaven en els rituals bàquics eren coronats d'àlber, perquè aquesta planta és ctònica, igual que Dionís, fill de Persèfone segons la mitologia òrfica. L'àlber creix, es diu, al voltant de l'Aqueront. L'esperança bàquica en una vida en el Més Enllà és reblada per la trobada d'objectes a les tombes, que havien de ser útils al mort. A Derveni, per exemple, a més de trobar-se un papir molt famós que conté prescripcions bàquiques, ha aparegut, amb les restes d'un noble macedoni, una cratera de bronze de gran valor.

No sembla que les *teletai* estiguessin associades, primàriament, amb la vida del Més Enllà, però tots aquests elements indiquen, amb independència del fet iniciàtic, una creença bàquica en una vida futura.

Finalment, no podem oblidar que el culte a Dionís està a l'origen d'una de les creacions més específicament originals de la civilització grega: el **naixement i el desenvolupament del teatre** als segles VI i V. Els quatre gèneres dramàtics que els grecs crearen i practicaren mantenen relacions estretes, en efecte (tot i que, de vegades, difícils d'escatir) amb Dionís: ditirambe, drama satíric, tragèdia i comèdia. El ditirambe és una acció litúrgica celebrada, en honor de Dionís, per un cor cíclic d'homes, sota la direcció d'un animador que dóna el senyal de la dansa, i acompanyat pel sacrifici d'un bou o d'un brau. El drama satíric està estretament lligat amb els sàtirs, turbulents companys de Dionís, que componen el seu cor. La tragèdia sorgí del ditirambe, com afirma Aristòtil, però les seves relacions amb Dionís són menys estretes del que s'ha afirmat: la tragèdia procedeix, segurament, d'una creació profundament original, sense relació amb allò que la va precedir. En canvi la comèdia que, segons que diu Aristòtil, "remunta als autors de cants fàl·lics" se situa naturalment sota el patrocini del déu, les festes del qual estaven acompanyades de *komoí* sorollosos, desordenats, deliberadament obscens, dels quals la comèdia és una continuació.